

Osmanlı Devleti'nde Halk Sağlığı Uygulamalarına Önemli Bir Örnek; Salhanelerin Şehir Dışına Nakilleri

Seda Tan*

Giriş

Çalışmanın ana malzemesini oluşturan salhaneler, devletin etiaşe organizasyonunda tedarik mekanizmaları ile etin halka arzından önceki son basamağı oluşturan kasap esnafı arasında bir noktada yer almışlardır. Salhane, kasapla tedarikçinin buluşma noktasıdır. Pakalın salhaneyi, *hayvan kesilip yüzülen yer* olarak tanımlamaktadır. Buna göre kelime, *kesilen hayvanın derisini yüzmek* anlamındaki Arapça selh kökünden türemiştir ve aslı da selh-hânedir.¹ Kaynaklar, Osmanlılardan önce Selçuklular devrinde hayvan tüccarlarınca tedarik edilen koyun ve sığır cinslerinin toplu olarak kesimlerinin yapıldığı yapıların bulunduğu ve selh-hane ismiyle anıldıkları bilgisini vermektedir.² Böylece Avrupa'daki (ilki Fransa'da) hayvan kesiminin yapıldığı mekânları tek tip bir yapı çatısı altında birleştirerek bunu da şehrin göbeğinden ve dolayısıyla kamusal alandan çıkaran 19. yüzyıl menşeli ilk halk mezbahalarından³ önce Selçuklular devrinde Türklerde hayvan kesimine mahsus yapıların bulunduğu görülmektedir. Bunlar şehir temizliği ve halk sağlığının muhafazası amacıyla şehir dışında kurulmuşlardır ki bu fazlasıyla dikkat çekicidir. Halk sağlığı ile şehrin nezafetine yapılan bu atf Osmanlılar döneminde de sürdürülmüş ve bu dönemde de salhaneler kendileriyle en bağlantılı iş kolu olan debbağhanelerle birlikte sağlık kaygısı ve bu gibi işletmelerin çalışma koşulları gözetilerek şehir dışında ve akarsu, deniz vb. su kaynaklarının yakınlarında kurulmuşlardır. Özellikle başkent İstanbul'da bulunanlar hakkında bilgilerimiz sınırlı da olsa mevcuttur. Buna göre başkent salhanelerinin tarihi II. Mehmet devrine uzanmaktadır. İlk numune

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya/TÜRKİYE, sedatan@akdeniz.edu.tr ORCID: 0000-0002-3622-1038

1 Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., C 3, İstanbul 1983, s. 102.

2 Merçil, Selçuklular devrinde bile var olan salhaneyi o dönemde *hayvanların toplu olarak kasaplar için kesilip derilerinin yüzüldüğü yer* olarak tanımlamaktadır. Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000, s. 56.

3 Amy J. Fitzgerald, "A Social History of the Slaughterhouse: From Inception to Contemporary Implications", *HUMAN Ecology Review*, C XVII, S. 1, 2010, s. 59-60.

fethin akabinde Haliç kıyısında kurulmuştur.⁴ Daha sonra buna Yedikule'de sur dışında inşa olunan 33 adet salhane eklenmiştir. Devlet zamanla ihtiyaç nispetinde Eyüp, Galata, Üsküdar, Beşiktaş, Eğrikapı, Kasımpaşa, Tophane gibi semtlerde başka salhaneler açılmasına müsaade etse de Yedikule salhaneleri hizmet verdiği bölgenin nüfus yönünden fazlalığı, coğrafi avantaj vb. nedenlerle daima merkez otoritenin gözdesi olmuştur. Miri tayinat çoğunlukla buradan karşılanmış, diğer salhaneler daha ziyade kasap esnafına hizmet vermişlerdir. Hatta sahip olduğu bu merkezi konuma binaen devlet uzak bölgelerdekiler başta olmak üzere salhaneleri Yedikule'de toplayarak hayvan kesimini buraya münhasır kılmak istemiş ve zaman zaman buna dair emirler çıkarmıştır.⁵ Örneğin 1703 tarihli bir hükümle tüm diğer salhanelerin kapatılarak Yedikule'ye nakli istenmiştir.⁶ Benzer bir hükme 1781 yılında rastlanmaktadır. Ancak kasap esnafının tepkisi nedeniyle uygulama hayata geçirilememiştir.⁷ Yine de devletin et arzı ve bu arzı mümkün kılan tüm mekanizmalar üzerindeki kontrol çabası sürmüştür. Örneğin şehirde canlı hayvan satışı yasaklanarak kasaplık hayvanların kesilmiş halde tüketiciye sunulması istenmiş, kesim işlemi de salhanelere münhasır kılınmıştır. Böylece et fiyatları ve arzı kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.⁸

Merkez otoritenin tüm kontrol ve denetim çabasına karşın 19. yüzyıla gelindiğinde gerek ülke içerisinde gerekse dünyada değişen ekonomik ve siyasi dengeler sonucunda et arzını mümkün kılan klasik dönem kurum ve politikaları radikal bir dönüşüme uğramışlardır. Osmanlı'nın dışı açılma sürecinin başlangıcı olarak kabul edilen 1838 İngiliz –Osmanlı ticaret anlaşması⁹ ve bunu takip eden serbest ticaret anlaşmaları, 1853'te ticarete inhisar usulünün kaldırılması, 1861 tarihli nizamname ile gedik hakkının sınırlandırılması vb. gelişmeler bu dönüşümü hazırlayan önemli unsurlardır.¹⁰ Sürecin sonunda ise yetiştirici kesimden tedarik

4 Halil İnalçık, "İstanbul maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C XXIII, 2001, s. 224.

5 Mehmet Sait Türkhan, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İfaşesinin Temini, Hassa Kasabbaşılık Kurumu", *Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, 2006, s. 59-60.

6 Ahmet Kal'a, *Debbâğlıktan Dericiliğe-İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, no.27, İstanbul 2012, s. 151.

7 Türkhan, *agt.*, s. 59-60.

8 Halime Doğru, "Rumeli'de Celep-Keşanlar", *XIII. Türk Tarih Kongresi (04-08 Ekim 1999, Ankara)*, C III, S. 3, s. 1686.

9 Figen Kalyoncu, Cüneyt Sevim, Zafer Sezgin, "Tanzimat Döneminden İki Binli Yıllara Türkiye Ekonomisinin Dış Açıklık Serüveni", *KHO Bilim Dergisi*, C XXIII, S. 1, 2013, s. 40.

10 Ahmet Akgündüz, "Gedik maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C XIII, 1996, s. 542.

mekanizmalarına, ilgili esnaf birliklerinden etin kesilmiş halde halka arzını sağlayan kasaplara kadar tüm iâşe unsurları bambaşka bir görüntüye bürünmüştür. Ete narh uygulamasının kaldırılması ve serbest piyasa koşullarına geçilmesi bunun en basit örneğidir.¹¹ Askerin et ihtiyacını temin eden celeplerin yerini et müteahhitlerinin alması da bir diğeri...Çalışmanın ana malzemesini oluşturan salhaneler de sayılan tüm diğeri iâşe unsurları gibi serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde büyük bir dönüşümün konusu olmuşlardır. Kaynaklar, özellikle gedik sistemindeki bozulmanın salhaneleri devlet denetim ve kontrolünden büyük ölçüde çıkardığına işaret etmektedir.¹² Salhanelerin merkez otoritenin kontrol alanından çıkmasının en önemli sonucu ise bunların şehir içine taşınması olmuştur.¹³ Böylece hayvan kesimine hasredilmiş bu klasik dönem kurumunun dönüşümü başlamıştır. Seçilebilen en bariz farklılık bunun fiziksel şartlarındadır. Devlet denetiminde ve kan vb. hayvansal artığın akışı için mecraların bulunduğu ve bitişiğinde muhakkak bir ağlın yer aldığı, özetle temel bazı fiziki standartları sağlayan salhaneler, yerlerini mahalle aralarında hatta bazen büyük caddelerin üzerlerindeki kasap dükkanlarının arka bahçesine kondurulmuş ve sağlık şartlarının uygunsuz olduğu küçük çaplı özel kesimhanelere bırakmıştır.¹⁴ Eskisine kıyasla hem kapasite, hem fiziksel görünüm, hem de işlev olarak kısıtlanmış başka bir mekan söz konusudur artık. Ancak unutulmamalıdır ki 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak neredeyse I. Dünya Savaşı yıllarına kadar uzanan tarihsel kesit aynı zamanda yerel yönetimlerin oluşmaya başladığı bir süreçtir ve bu süreçte salhanelerin (vb. yapıların) hem açılış hem de işleyiş sorumluluğu mahalli belediyelere aktarılmıştır. Dolayısıyla, devlet denetiminden çıkmış ve özelleşmiş olan bu kurumun bir kez daha yönetici erkin otoritesine dönüşü söz konusudur. Fakat bu kez modern şehir algısına uygun yeni bir yorum ve yeni bir isimlendirme ile birlikte; *mezbaha*. Pakalın eserinde bu durumu 'Hayvan kesiminin belediyelerce tahsis olunan yerlerde yapılması zorunluluğu getirilmesinden sonra salhanelere yine aynı kökten türemiş olan mezbaha adı verilmiştir..' sözleriyle açıkça bildirmektedir.¹⁵

Gerçekten de 19. yüzyıl ortalarından itibaren kendi mali kaynakları ve bunları

11 Muharrem Öztel, "Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul Et Piyasasını Düzenlemek İçin Alınan Tedbirler", *History Studies*, C V, S. 5, 2013, s. 151.

12 Berfin Melikoğlu Gölcü, Şule Osmanağaoğlu Sanal, Asuman Kızıltepe, "Karaağaç Mezbahasının Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Çalışma", *Ulusal Gıda Referans Laboratuvarı Dergisi*, C II, S. 4, Aralık 2011, s. 6.

13 Ş.Kamil, "Kasaplar ve Salhaneler", *Maarif Mecmuası*, C II, S. 43, İstanbul 1308, s. 260.

14 Kamil, agm., s. 260.

15 Pakalın, *age.*, s. 102.

idare edecek kendi karar organları olan yerel yönetimler oluşmaya ve bunun bir neticesi olarak başkentten başlayarak mahalli belediye idareleri örgütlenmeye başlamıştır. Taşra yerel yönetimleri bünyesinde gelişip serpilen belediye idareleri başlangıçta teorik olarak ve geçen zamanla birlikte fiziksel bir gerçeklikle bu türden kurumların açılışlarını, finansman ve idarelerini üstlenir olmuşlardır. Böylece merkez otoritenin salhanelere- yeni tabiriyle mezbahalara- yönelik ilgisi de et arzı dolayısıyla olmaktan çıkıp bu arzı sağlayan fiziki koşulların uygunluğu ile ilintili olarak yeniden yöğrülmuştür.

Söz konusu çalışma da tarihsel kesit olarak salhanelerin mezbahalara dönüştüğü bu süreci -1850 sonrası süreci- ele almaktadır. İncelenen süreçte salhaneler *eskiden olduğu üzere* şehir dışında, ancak *yeni olarak* bu kez daha modern fiziki koşullar dahilinde örgütlenilmeye çalışılmışlardır. Savaş şartlarının kendine has dinamikleri olduğundan ve bu şartlar dahilinde kamuya yönelik devlet hizmetlerinin yerine getirilmesinde büyük aksaklıklar yaşanabildiğinden I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılı ve sonrasındaki süreç çalışmada ele alınmamıştır. Böylece 1850'li yıllardan başlayarak 20. yüzyılın ilk çeyreği ile son bulan tarihsel aralıkta başta başkenttekiler olmak üzere İzmir, Kayseri, Musul, Malatya, Parga, Prizrin vb. Osmanlı coğrafyasının Basra Körfezi'nden Rumeli'nin en batıdaki sınırına kadar olan geniş coğrafyasındaki dikkat çekici örneklerden hareketle salhanelerin mezbaha olarak yeniden organizasyonu konusunun temel bazı dinamikleri anlaşılmalı ve daha sonra yapılacak muhtemel çalışmalar için bazı ana başlıkları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Salhanelerin –Mezbahaların- Şehir Dışına Çıkarılması

Bilindiği üzere Osmanlı şehirleri 19. yüzyılda dış dünya ile yoğunlaşan ilişkilerinin bir sonucu olarak büyük bir değişim yaşamışlardır. Başkentte ve dışa açıklığı daha fazla olan liman şehirlerinde bu değişimin çok daha radikal düzeyde olduğu söylenmektedir.¹⁶ Şüphesiz bu, toplum ve devletin geçirdiği yapısal değişimden bağımsız değildir. Söz konusu değişimin Osmanlı şehir tarihi açısından en önemli sonucu ise geleneksel şehir yönetiminin tasfiye edilmesidir. Halk ile devletin resmi görevlilerinin ortaklaşa sorumluluğundaki geleneksel yönetim tasfiye olurken yerine mülki ile beledi ayırımına gidilerek yapısal değişime ve yerel ihtiyaçlara cevap verecek ve bu bağlamda Batı'daki örneklere benzer çağdaş belediyeler ikame

16 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 123.

edilmeye çalışılmıştır.¹⁷ Zira Batı ile ilişkilerin hızla artması ve Osmanlı Devleti'nin hızla Batı menşeli bir ticaret ağının içine çekilmesi sonucunda bilhassa liman şehirlerinde, kurulan bu bağlarla orantılı bir takım hizmetlere yönelik yoğun bir talep söz konusudur. Bu talebin bir sonucu olarak ilk defa 1855 yılında başkentte Şehremaneti adıyla kurulan belediye örgütlenmesi yaklaşık 10 yıllık bir deneme yanılma sürecinin ardından¹⁸ taşrada da uygulanmaya başlamış ve zamanla yaygın bir hal almıştır. Belediyelerin örgütlenmesiyle birlikte altyapı çalışmalarından imar düzenlemesine, tanzifat ve tenvirattan beledi kolluk faaliyetlerinin organizasyonuna, fiyat tespit ve kontrolünden kamu hizmet binalarının vb. kurulmasına ve cezalandırmaya kadar oldukça geniş bir organizasyon şemasına işaret eden modern şehir hizmetleri bunların sorumluluğuna verilmiştir. Şüphesiz bu, bir seferde ve toptan üstlenilmiş bir sorumluluk değildir. Belediyelerin sayılan sorumlulukları tamamen veya önemli ölçüde üstlenebilmeleri uzun zaman almıştır.¹⁹ Ortaylı, bu süreçte özellikle taşra belediyelerinin maddi olanaksızlıkları nedeniyle belirgin bir varlık gösteremediklerini dile getirmektedir. Üstelik deneyimsizlik meselesi, birçok faaliyetin plansız bir çalışma ile ortaya konmasına ve yapılan işlerin yeniden ve yeniden yapılmasına neden olmuştur.²⁰ Yine de geçen zaman zarfında belediyeler gerek kaynak bakımından gerekse oluşan mevzuatla birlikte sorumluluk çerçevesi bakımından giderek güçlenip serpilmişlerdir. Tüm bu süreç ve deneyimi, çalışmanın ana materyalini oluşturan salhanelerin yeniden organizasyonu konusunda da gözlemek mümkündür.

1855 tarihli Şehremaneti Nizamnamesinin 2. Maddesinde, Şehremaneti başka görevleri yanında başkent'in temizlik ve düzeninden (tanzifat ve tathirattan) sorumlu tutulmaktadır. Yine 7. maddede şehreminliğinin '*derun-u şehrin tanzifat ve tathirah için*' ihdas edilen bir memuriyet olduğu bir kez daha teyit edilmektedir.²¹ Genç başkent belediyesinin salhanelerin yeniden inşasındaki rolü de yerel hizmetler konusundaki bu kısıtlı ve net olmayan yetki alanı içine sıkışmış olmalıdır. Buna rağmen söz konusu türden yapıların gerek inşası gerekse işleyişi konusunda Tanzimat öncesi dönemdeki emirnamelerin yerini kodifikasyona tabi tutulmuş

17 Ayrıntılı bilgi için bk. Ortaylı, *age.*, s. 171-190.

18 Tarkan Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 17-27.

19 Ayrıntılı bilgi için bk., Ortaylı, *age.*, s. 193-218.

20 Ortaylı, *age.*, s. 184,185.

21 Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i UMur-ı Belediyeye*, C I, İstanbul 1883, s. 1374-1375.

modern bir mevzuatın almakta olduğu da şüphesizdir.²² Nitekim 1877 tarihli Dersaadet Belediye Kanunu'nda ve yine aynı tarihli Vilayat Belediye Kanunu'nda açık ve net ifadelerle uygun yerlerde mezbahalar açılarak şehir içinde hayvan kesiminin önlenmesi belediyelerin sorumluluğuna bırakılmıştır.²³ Böylece salhanelerin mezbaha adıyla belediyeler idaresinde yeniden organizasyonu başlamıştır. Ele alınan çalışma, bu konuyu üç ana başlık altında irdelemektedir.

Eski ve Yeni Konuşlanmalar

Salhanelerin belediyeler idaresinde yeniden organizasyonu konusunda ele alınması gereken önemli bir başlık, bunların eski ve yeni konuşlanmalarıdır. Zira hiç olmayan bir kurumun ilk defa olarak ihdası ve buna bağlı olarak şehrin mekânsal planlaması içerisine yerleştirilmesi söz konusu değildir. Üstlenilen sorumluluk, bir yandan geleneksel şehir düzenlemesinde yer alan ve şehirlerin genişlemesi sonucu artık pek çok örneğinde görüldüğü üzere şehrin içine sokulmuş olan *kadim* salhanelerin şehir dışına nakli, bir yandan da *ilk defa* olarak yapılandırılacakların uygun şekilde konuşlandırılmasıdır. Esasen Dersaadet Belediye kanunu gerek yenilerinin gerekse eskilerinin modern Osmanlı şehrinin mekansal planlamasında ne şekilde yer alacakları konusuna önemli ölçüde açıklık getirmiştir. Kanun'un 1.fasıl 3. maddesinde “*münasib mahalde mezbahalar inşasıyla dahil-i şehirde hayvan kesdirilmemesine ve umumi mezbahaların inşasına değin derun-i şehirde mevcut salhanelerden başka hayvan zebh olunur dükkân ve salhane inşa ettirilmemesine ve mevcut salhanelerin hıfzı shha kaidesine tefikine*” denmektedir.²⁴ Bu ifade, araştırmacıya kanunun şehir içinde hayvan kesimini ve yeni mezbaha yapımını kesin olarak yasakladığını anlatmaktadır. Şu hâlde yeni salhanelerin şehir dışında inşa olunacakları aşikardır. Eski salhaneler hakkında ise yalnız ‘halk sağlığına uygun hale getirilmeleri’ koşulu aranmış, şehir dışına çıkarılmaları dayatılmamıştır. Ancak görülecektir ki, böyle bir dayatma olmamasına karşın bunlar da modern şehir algısının ve halk sağlığına yönelik kaygıların sonucu olarak tıpkı diğerleri gibi şehir kıyısına taşınacaklardır. Dolayısıyla öncelikli olarak bu ikincilerin şehir dışına çıkarılmasına gerekçe oluşturan konuya, yani eski konuşlanma biçimlerine değinilmesi gerekmektedir.

22 Tekin, ilgili çalışmasında bu emirnamelerden 1838 tarihli bir örneğe yer vermektedir. Buna göre şehir havasını kirleten ve kötü kokuya neden olan debbağhane ve salhane gibi mahaller şehir dışına çıkarılacaklardır. Zeki Tekin, “İstanbul Debbaghaneleri”, *OTAM*, S. 8, 1997, s. 350-351.

23 Dersaadet Belediye Kanunu, *Düstur*, C I, S. 4, 27 Ramazan 1294, s. 524; Vilayat Belediye Kanunu, *Düstur*, C I, S. 4, 27 Ramazan 1294, s. 539.

24 Dersaadet Belediye Kanunu, s. 524.

Bunlar gerçekten de halk sağlığına ve modern şehir algısına tezat oluşturacak biçimde mi konumlandırılmışlardır? Yoksa bu konuma sonradan mı sahip olmuşlardır?

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde esnaf iş yerleri, ilgili diğer esnaf kollarıyla yakın çevrededirler. Örneğin Aynural değirmen ve fırının bir kompleks teşkil ettiğini bildirmektedir.²⁵ Benzer bir durum hayvan zebhiyatında da geçerlidir. Kesilen hayvanın muhtelif kısımlarına dayanan muhtelif iş kolu birbirlerine olan ihtiyaç ve alakaları ile uyumlu bir biçimde konuşlanmışlardır. Bu doğrultuda biz, yapılan pek çok çalışmaya istinaden salhanelerin klasik dönem boyunca genellikle debbağhaneler, mumhaneler, sakatatçılar vb. esnaf kollarıyla yakın mesafelerde olduklarını bilmekteyiz.²⁶ İnşa olundukları yer de Osmanlı geleneksel şehir yapılanmasının bir sonucu olarak şehrin çeperi olmuştur. Özellikle debbağhanelerle olan sıkı münasebetleri, salhaneleri daha çok su kaynakları yakınında yer alan binalar haline getirmiştir. Şehir suyunu kirletmemeleri için de çoğunlukla akarsuyun şehri terk ettiği şehir çıkışlarında yer almışlardır.²⁷

Ele alınan çalışmada incelenen eski örneklerin büyük çoğunluğu klasik dönem salhaneleri hakkında yukarıda sayılan bilgileri teyit edici niteliktedir. Yani belediye idareleri öncesi inşa olunmuş, dolayısıyla –belki 19. yüzyıl ürünü olmakla birlikte– geleneksel şehre ait sayılabilecek birçok numune, debbağ esnafıyla bir aradadırlar. Debbağhane ile olan bu sıkı münasebetin bir sonucu olarak da çoğunlukla akarsu yakınında bulunmuşlardır. Malatya salhanesi bunun için spesifik bir örnektir. Söz konusu yapı yakınında debbağhanelerin yer aldığı ve bu kompleksin şehir içinden geçen akarsulardan biri kenarında kurulduğu görülmektedir.²⁸ Bir diğer örnek olan Musul'da da salhane ve debbağhaneler yan yana olup akarsu kenarında konuşlanmışlardır.²⁹

Salhane ile debbağhane arasındaki bu sıkı bağ, belediye idarelerinin kurulup belli bir olgunluğa ulaştığı 20. yüzyıl başlarında dahi korunmuştur. Prizren salhane ve debbağhaneleri bu duruma net bir örnektir. 1907 tarihli yazışmalar, modern şehir hizmetlerinden olan tanzifat ve tathirat uygulamaları kapsamında burada yerel belediye idaresince kurulmasına karar verilen salhane için seçilmiş yerin debbağ

25 Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 88.

26 Türkhan, *agt.*, s. 22; Öztel, *agm.*, s. 151.

27 Türkhan, *agt.*, s. 59.

28 BOA.DH.MKT.262/51.

29 BOA.DH.MKT.1041/61.

dükkanları ile debbağ kuyuları yakınında ve akarsu (Bistriça Nehri) kıyısında olduğuna işaret etmektedir.³⁰

Salhane-debbağhane bağlantısının açık bir biçimde seçilemediği diğer örnekler gelince; bunlarda da çoğunlukla Osmanlı klasik dönem mekânsal planlamasının gözetilmiş olduğu³¹ ve salhanenin şehrin dışında konuşlandırılan bir mekân temsil ettiği görülmektedir. Ancak zamanla şehirlerin genişlemesinin—ki ele alınan dönem itibarıyla şehir çeperi dış dünyayla artan ilişkileri ölçüsünde ciddi bir genişlemenin konusudur—pek çoğu şehir içine sokulmuştur. Muhtelif örneklerini bazen şehrin yaşam alanlarını oluşturan mahalle arasında bazen de resmi binalarla askeri kışlaların veya ticarethanelerin bulunduğu şehir merkezinde takip etmek mümkündür. Beyrut salhanesi bu bakımdan bir klasiktir. 1849 tarihli devlet yazışmalarında bunun mahalle içinde bir yerde yıkık bir halde olduğu kayıttır. Şehir dışında ve deniz kenarında uygun bir yerde yeniden inşası kararlaştırılır.³² Yine arşiv kayıtlarından 1854 yılında Halep salhanesinin de şehir içinde bulunduğunu öğrenmekteyiz.³³ Kale içinde bulunan Belgrad salhanesi için de 1855'te şehir dışına nakil kararı alınmıştır.³⁴ Aydın salhanesi de diğerleri gibi şehrin dış kesiminde iken 1890'lara gelindiğinde şehre kesb-i ittisal etmiştir.³⁵ İzmit salhanesi konuyla ilgili bir diğer güzel örnektir. Büyük çarşı yakınlarında ve halkın yaşadığı mahalle içindedir. Şehir dışında yeniden inşası kararlaştırılmıştır.³⁶

İlk defa inşa edilecek olan salhaneler konusuna gelinecek olursa, bunların konuşlandırılmalarının kanun çerçevesinde netleştirilmiş olduğu hatırlanacaktır. Bursa salhanesi, bu bakımdan iyi bir örnektir. Arşiv kayıtlarında 20. yüzyılın hemen başlarında burada hayvan kesimine hasredilmiş bir salhane binasının bulunmadığı ifade edilmektedir. Halbuki yerel belediye idaresine göre Bursa'da yıllık kesilen hayvan miktarı yaklaşık 72.000 adet, bunlardan elde edilen zephiye vergisi ise 108.000 kuruş kadardır. Mahalli idare şehrin ihtiyacına binaen modern bir mezbaha inşasına karar verir. Bina, şehir dışında uygun bir mevkide

30 BOA.TFR.I.KV.169/16839.

31 Yunus Uğur, “Şehirler ve Şehirleşme”, *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2015, s. 312.

32 BOA.İ.MVL.146/4092; BOA.İ.MVL.318/13457.

33 BOA.A.MKTUM.167/48.

34 BOA.A.MKT.MHM.80/24.

35 BOA.DH.MKT.189/70.

36 BOA.DH.MKT.1805/97; BOA.DH.MKT.1816/102.

inşa olunacaktır.³⁷ Yani Vilayat Belediye Kanunu'nun ilgili maddesi gözetilerek işlem başlatılmıştır. Ancak, belirtmek gerekir ki ilgili kanunun takip edildiği bu örneğe bakılarak, yerel belediyelerin her zaman normlara uygun davrandığını düşünülmemelidir. Nitekim diğer bazı uygulamalar irdelendiğinde belediye idarelerinin ya çok plansız veya muhtelif sebepten ötürü mevzuatı göz ardı eden bir yol haritası takip ettikleri görülmektedir. Bu yöndeki en şaşırtıcı deneyimlerden biri Parga'da yaşanmıştır. Yerel belediye 1911 yılında –ki bu tarih belediye hizmetlere dair mevzuatın çok daha netlik kazandığı bir tarihtir- Parga limanının 'en işlek ve mutena' olduğu ifade edilen ve liman idaresi bitişiğinde olduğu anlaşılan bir noktaya bir salhane ile umumi helalar inşa etmeye başlamıştır. Belediyenin halk sağlığı ve modern şehir hizmetleri adına, halk sağlığı ve modern belediyecilikle büyük bir ironi oluşturacak biçimde plansızca başlatmış olduğu bu girişim Preveze Liman Riyaseti tarafından yerel yönetime şikâyet edilir. Ancak bir sonuç alınmaz. İnşaata belediyece devam ettirilmesi üzerine bu kez Dersaadet Liman Dairesi aracılığıyla hükümet nezdinde girişimde bulunulur ve nihayet merkezin dikkatinin buraya çekilmesi sağlanır.³⁸ Belediye idarelerinin salhanelerin yeniden organizasyonu konusunda plansız bir uygulama sergilediği bir diğer dikkat çekici örnek ise İzmir'dir. Ülkenin en zengin liman kentlerinden birinin şehir hizmetlerini yürüten ve bununla orantılı biçimde tüm taşra belediyeleri arasında en varlıklılardan biri olan, dahası İstanbul'dan sonra kurulan ilk ve en eski örnek olan yerel belediye, alt yapısındaki tüm bu olumlu girdilere karşın sağlık koşullarına uygun bir salhane binasının inşasını başaramamıştır. 1880'li yıllarda alınan inşa kararının ardından ortaya konulmuş olan yapı uygunsuz bulunmuş ve yeni bir keşif çalışmasının ardından 1907'de bunun yeniden inşası gündeme gelmiştir.³⁹

Gerekçeler

Salhanelerin yeniden organizasyonu konusundaki ana gerekçeyi şüphesiz hükümetin bu türden yapıları modern şehir algısıyla uyumlu bir hale getirme kaygısı oluşturmuştur. Ancak bu temel etkenin yanında tetikleyici başka unsurların da var olduğunu belirtmek gerekir. Dikkat çekici olan nokta ise bu unsurların daha çok eski yapıları hedef almasıdır. Zira ilk defa olarak inşa edilecek salhanelerin nerede ve nasıl konuşlanacakları ilgili kanunda açıkça beyan edilmiştir; *şehrin dışı*. Bu bakımdan bir belirsizlik söz konusu değildir. İnşa olunacakları yer böylece

³⁷ BOA.BEO.2157/161750.

³⁸ BOA.DH.İD.74/23.

³⁹ BOA.BEO.3107/232990.

açıkça tayin olduğundan yeni salhaneler şehrin çeperinde yapılmışlar ve herhangi bir kesimde rahatsızlık uyandırmamıştır. En azından söz konusu çalışma için yapılan arşiv taramasında böyle bir kayda rastlanmamıştır. Öte yandan eski yapılar şehirlerin genişlemesi dolayısıyla ele alınan tarihte artık çoğunlukla şehir içinde, mahalle aralarında, hatta bazen şehrin göbeğindeyler. Vilayat Belediye Kanunu'nun ilgili maddesi ise bunların sağlık koşullarına uygun hale getirilmelerini istemekle birlikte şehir dışına nakillerini mücbir bir hüküm ihtiva etmemektedir. Dolayısıyla ele alınan örneklerden hareketle eski yapıların şehir dışına nakillerinin daha çok farklı kesimlerden gelen dayatmaların bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu başlığı da bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Şehirlerin genişlemesi ve salhanelerin gerek yaşam alanlarının gerekse kamusal ve ticaret alanını oluşturan şehir merkezinin içinde kalması, tabiatıyla zaman içerisinde önemli bir şikâyet konusu haline gelmiştir. Şikâyet merkezleri ise çeşitlidir. Ancak büyük kısmını mahallelerinin ve beldelerinin kirliliğinden rahatsız olan ve sağlık yönünden kaygı taşıyan 'halk kitlesi' oluşturmaktadır. Üstelik halkın bu gibi yapıların şehir dışına çıkarılması konusunda birçok yörede oldukça ısrarcı oldukları ve kararlı bir tavır sergiledikleri görülmektedir. Örneğin İzmit salhanesi için Sıhhiye Nezareti'nin uyarısı üzerine alınan şehir dışına nakil kararı yöre sakinlerince sıkı takibe alınmıştır.⁴⁰ Bir diğer örnek Yozgat'ta, İdare Meclisi üyesi olmakla birlikte uygulama dışında tutulmayan Nurettin Efendi'nin mahalle içindeki iki özel salhanesi yıkım kararına rağmen yıkılmayınca yöre sakinleri, adı geçen hakkında şikâyette bulunmuşlardır.⁴¹

Devletin başkentinde de durum bundan farklı değildir. Salhanelerin yerleşim birimleri içinde kalmaları burada da halkın şikâyetlerine konu olmuştur. Örneğin İstefanos(Yeşilköy)'ta bulunan Barutçubaşı Salhanesi mahalle içinde bulunması nedeniyle yöre sakinleri tarafından şikâyet edilmiştir.⁴² Kadıkaryesi(Kadıköy) salhanesi de benzer bir şikâyetin konusu olduğundan merkezi hükümet 'halk sağlığına muzır bu gibi şeylerin önlenmesi' talebiyle gereken tedbirin alınması için Şehremaneti'ne emir vermiştir.⁴³

Salhanelerin neden olduğu rahatsızlıklar konusundaki yegâne şikâyet sahibi kesim, konuşlandıkları bölgelerdeki yerli halk değildir şüphesiz. Sözü geçen

40 BOA.DH.MKT.1805/97; BOA.DH.MKT.1816/102.

41 BOA.BEO.979/73373.

42 BOA.MVL.856/16.

43 BOA.İ.DH.131/6769; BOA.A.MKT.NZD.368/11.

yapıların yerlerinin değiştirilmesi ve özellikle de şehir dışına aktarılmaları konusunda merkezi hükümete yansıyan başvuruların bir başka odak noktası, liman şehirlerinde veya diğer ticaret merkezlerinde bulunan yabancılar ve yabancı kumpanyalardır. Bilindiği üzere Islahat Fermanı ile birlikte Osmanlı ülkesinde toprak sahibi olma vaadi elde eden yabancılar kısa zamanda bu sözü fiile dönecek haklar elde ederek liman şehirlerinde veya ulaşım, ticaret faaliyetlerini yürüttükleri diğer merkezlerde yerleşmeye başlamışlardır. Kısa bir zaman zarfında da buldukları yerlerin belediye idarelerinin kurulmasında veya kurulmuş olanlara modern şehir hizmetlerinin getirilmesinde belirleyici bir etken haline gelmişlerdir.⁴⁴ Salhanelerin şehir dışına nakli konusu da modern şehir hayatının organize edilmesinde bu kesim için önemli bir başlık olmuştur. Buna çok klasik bir örnek olarak Eskişehir salhanesi verilebilir. Han ve otel ve gazino gibi '*mecmuun nâs*', yani halkın yoğun olarak bulunduğu bir noktada, bir diğer deyişle yabancılar gözüyle cemiyet hayatının merkezi halindeki bir yerde bulunan salhanenin şehir dışına nakli girişiminde Anadolu-Osmanlı Demiryolu Komiserliği belirleyici bir etken olmuştur.⁴⁵

Salhanelerin meskûn mahal dışında yeniden organize edilmesi konusunda bir diğer tetikleyici unsur ise salgın hastalıklardır. Bunların başında da inceleme konusu olan dönem itibarıyla kolera gelmektedir. Bilindiği üzere kolera Osmanlı topraklarında 1820'lerden itibaren görülmeye başlamış ve devletin yıkılışına kadar da büyük can kayıplarına neden olan epidemik hastalıkların başında yer almıştır.⁴⁶ Ele alınan çalışmada koleranın ya aktif bir salgın nedeniyle ya da pasif bir tehdit unsuru olarak eski salhanelerin şehir dışına taşınması konusunda önemli bir etken olduğu görülmektedir. Örneğin Girit'te Hanya kapısı adı verilen mevkiye bulunan salhanenin deniz kenarında bir yere taşınması ile alakalı yazışmalarda⁴⁷, 1852 yılında Akdeniz'in tamamı ve Avrupa'da yayılarak pandemik bir karakter kazanan kolera salgına atıfla⁴⁸, zorlukla üstesinden gelinen bu ve bunun gibi salgınlardan muhafaza için 'tanzifat ve tathirat-ı belediyeye itina olunması' gerektiği üzerinde durulmaktadır.⁴⁹

44 Ortaylı, *age.*, s. 178.

45 BOA.DH.MKT.1861/41.

46 İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar, ed. Osman Doğan *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Çamlıca Yayınları. İstanbul 2015, s. 83,93,94.

47 BOA.MVL.799/70; BOA.İ.MVL.559/25109.

48 Selma Turhan Sarıköse, "XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar", *Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi*, Konya 2013, s. 41.

49 BOA.MVL.799/70; BOA.İ.MVL.559/25109.

İncelenen örneklerden biri de Malatya'dır. Malatya şehrinin muhtelif Ermeni mahallesinden Ermeni uyruklu vatandaşların imzasıyla merkeze gönderilen bir arzuhalde, beldelerinin orta yerinden geçen ve başlıca ihracat yollarını oluşturan akarsuyun, kenarında bulunan debbağhane ve salhane tarafından insan sağlığına zarar verecek ölçüde kirletilmiş olduğu ifade edilmektedir.⁵⁰ Arzuhalin kaleme alındığı yıl 1894 yılıdır. Kolera bu tarihte Anadolu'nun pek çok vilayetinde çok sayıda insanın ölümüne neden olmuş ve henüz önü alınamamış vaziyettedir.⁵¹ Belde sakinleri salhane ve debbağhane pisliği nedeniyle hastalık yuvası haline gelen akarsuyun salgını daha da tetikleyeceği ve ölümleri arttıracığı yönünde kaygı duymaktadırlar. Başvuruları sonuç vermiş ve debbağhane toptan kaldırılırken salhane için de bir keşif çalışması yaptırılarak şehir dışında bir mahalde yeniden inşasına başlanmıştır.⁵²

Musul'da da benzer bir gerekçe ile benzer bir uygulama görülmektedir. Şehrin büyük kısmının içme suyunu oluşturan Dicle Nehri'nin salhane ve debbağhane artıkları tarafından kirletilmesi nedeniyle yerel idare meclisi bu yapıların şehir dışına taşınmasına karar vermiştir. Vilayet idare meclisinin Şurayı Devlet'e havale olunan mazbatasında, kararın temel gerekçesi olarak bu kez başka bir salgın tehlikesine ve bunda suyun yayıcı etkisine vurgu yapılmaktadır. İdare Meclisi, bölgede sıkça görülen dizanterinin yayılmasında yegâne etken olarak değerlendirdiği akar suyun temizliğinin sağlanması için ilgili yapıların şehir dışına ve nehir mecrasının aşağı tarafında bir mevkie taşınmasını zaruri bulmuştur.⁵³

Finansman

Salhanelerin halk sağlığı ve modern şehir planlaması uygulamalarının sonucu ilk defa olarak veya yeniden inşası konusunda üzerinde durulması gereken son başlığı finansman meselesi oluşturmaktadır. Uygulama hangi kaynaklar kullanılarak gerçekleştirilmiş veya gerçekleştirilmeye çalışılmıştır? Bu başlık altında, sıralanan sorulara cevap aranacaktır. Durulan noktada şüphesiz öncelikle yerel belediye idarelerinin kurulmasından önceki ve sonraki dönem olmak üzere bir ayrıma gidilmesi gereklidir.

Belediye idarelerinin kurulmasından önceki dönemde salhanelerin ilk defa veya yeniden olmak üzere reorganizasyonları işi merkezi hükümet tarafından devletin

50 BOA.DH.MKT.262/51.

51 Sarıköse, agm., s. 43.

52 BOA.DH.MKT.262/51.

53 BOA.BEO.370/27697; BOA.BEO.445/33345; BOA.BEO.2536/190162; BOA.DH.MKT.945/81.

ana kasasından finanse edilmiştir. Tanzimat hükümetinin bu işi kolaylaştırmak ve hazinenin bu bağlamdaki yükünü azaltmak için muhtelif tedbire başvurduğu döneme ait kayıtlardan izlenebilir. Bu çerçevede münakasa ve müzayede olmak üzere iki temel usul üzere işlem yapılmış; ilk defa inşa olunacaklarda münakasa usulü, yeniden organize edileceklerde ise müzayede yolu tercih edilmiştir. Örneğin Ankara'da ilk defa olarak yapılacak salhanenin münakasa usulü ile yerinde ve mümkün olan en az masrafla talibine yaptırılması kararlaştırılmıştır. Bununla ilgili karar 1853 yılı Ocak ayında Maliye Nezareti kanalıyla Meclis-i Vala'ya taşınmıştır. Buradaki müzakereler aynı zamanda Hazine-i Celile'nin uygulamadan faydalanabilmesi için inşa olunacak yapının ilk yıl için emaneten idare edileceğini, takip eden yıllarda ise maktuan ihale olunacağını göstermektedir.⁵⁴ Ankara salhanesi ile yaklaşık aynı tarihlerde Beyrut'ta daha farklı bir uygulama takip edildiği göze çarpmaktadır. Burada yapılacak işlem ise ilk defa inşa değil, mahalle arasında kalmış ve viran bir haldeki kadim salhane binasının şehir dışında bir yere naklidir. Yapının yeniden organizasyonu için seçilen yer, benzer örneklerinde olduğu üzere deniz kıyısında bir yerdir. Yerel idare meclisinin yapılan keşif çalışması sonucu bina için öngördüğü tahmini bütçe 6.000 kuruş dolaylarındadır. Meclis-i Vala bu kaynağın eski salhane binasının satılması ile temin edilmesini uygun bulmuştur. Ancak kısa müddet sonra salhanenin yeniden inşası tasarlanan mevkide de bir değişiklik yapılmış ve buranın da müzayede usulüyle satılması kararlaştırılmıştır. Yeni salhane 6.000 kuruş masrafla karantina yolu üzerinde miri bir arsada inşa olunmuştur.⁵⁵ Bu örnekten yaklaşık altı yıl sonra 1860 yılında Afyon'da (Karahisar-ı Sahib) yıkık bir halde olup kasap esnafınca kiralanmakta olan kadim salhane için bu kez 'salhane yapılmak şartıyla' müzayede usulü üzere özel girişimciye satılması veya münakasa yoluyla tamir ettirilmesi şeklindeki iki seçenek değerlendirilmiştir.⁵⁶

Girit salhanesi ise geleneksel şehir yönetiminden belediye idarelerinin oluşturulmasına doğru olan geçiş süreci için dikkate değer bir örnektir. Buradaki kadim salhane Hanya kalesine bitişik olarak yapıldığından hem şehir içinde bulunmanın halk sağlığına yönelik sakıncalarını hem de askeri niteliği bulunan bir yapıya bitişik olması dolayısıyla askeri sakıncaları barındırır niteliktedir.⁵⁷

54 BOA.İ.MVL.261/9808.

55 BOA.İ.MVL.318/13457; BOA.İ.MVL.146/4092.

56 BOA.MVL.601/87.

57 Anlaşıldığına göre kale duvarına bitişik bir yapının bulunması istihkâmat nizamına aykırıdır. BOA.İ.MVL.559/25109.

Dolayısıyla 1850'lerin ortalarına gelindiğinde şehir haricinde yeniden yapılandırılması gündeme gelmiştir. Bu çerçevede ilkin burayı tasarrufunda bulunduran mültezimin teklifi değerlendirilir. Mültezim, kadim salhane binasının kendisine satılması ve yeni yapacağı salhane binasını üç yıl boyunca işletmek şartıyla inşaat sorumluluğunu üstlenmek istemektedir. Karşılığında deniz kenarında ve istenen koşullarda bir salhane inşası taahhüdüdedir. Bu talebe binaen merkezi yönetim teklifin uygunluğunun araştırılmasını ister.⁵⁸ Ancak anlaşılan o ki bu teklif değerlendirilmemiştir. Zira 1860 ortalarında Hanya'da halen kale duvarına bitişik eski salhanenin deniz kenarına kaldırılması gündemdedir ve bu kez sorumluluğu yerel yönetim üstlenmiştir. Mahalli idare meclisi bunun için gerekli olan keşif çalışmasını yaptırmış ve nihayetinde binanın 10.000 kuruşluk bir bütçe ile inşasının mümkün olacağı görülmüştür. Bu türden yapıların sahip olması gereken fiziki özelliklerden biri olarak salhane bitişğine yaklaşık 5.000 kuruş masrafla bir de ağıl yaptırılması tasarlanmıştır. Meclis, bu inşaat için münakasa usulüyle ihaleye çıkılmasını ister. Talibi çıkmadığı takdirde yapım sorumluluğunu- henüz belediye idaresinin örgütlenmemiş olması sebebiyle- yerel yönetimin kendisi üstlenecektir. Bunun için merkezi hükümetten talep edilen izin, 1 Eylül 1866 tarihli irade onaylanır.⁵⁹

Belediye idarelerinin önce başkent sonra da önemli liman kentleri ve ulaşım merkezlerinde kurulmaya başlamalarının ardından 'kamu binası' denilebilecek türden binaların inşası bunların sorumluluğu haline gelmiştir. Dolayısıyla finansman başlığı altında irdelenecek ikinci bir konuyu salhanelerin yerel belediyeler sermayesiyle yeniden organizasyonu oluşturmaktadır. Zira bu süreçte diğer kamu binaları gibi salhaneler de belediyelerce inşa olunacak yapılar arasına girmişlerdir. Söz konusu sorumluluğun ve diğer birçoğunun yerine getirilebilmesi için de başlangıçtan itibaren belediyelere birtakım gelirler tahsis edilmiştir. Çoğunluğu vergilerden oluşan bu gelirler gerek İstanbul gerekse taşra belediyeleri için yerel hizmetlerdeki sorumluluk alanlarının genişlemesine paralel biçimde zamanla artmıştır.⁶⁰ Zephiye resmi bunların başında yer almaktadır. Bu vergi, bilindiği üzere şehirde kesilen hayvanlardan kesim başına alınan nakdi bir vergi türüdür. Hakkında sınırlı sayıda çalışma bulunan verginin hangi tarihte ihdas edildiği bilinmemekle birlikte 1870 yılında gelir kaynağı olarak Şehremaneti'ne tahsis

58 BOA.A.MKT.MVL.74/17.

59 BOA.MVL.799/70, BOA.İ.MVL.559/25109.

60 Oktay, *age.*, s. 217-223.

edilmiş olduğu,⁶¹ 1877 tarihli Vilayat Belediye Kanunu'nun 5. fasıl 39. maddesinde ise bu kez taşra belediyelerinin gelirleri arasında yer aldığı görülmektedir.⁶² Salhanelerin yeniden veya ilk defa olarak inşasında belediyeler, Hazine-i Celile ile yarı yarıya paylaştıkları söz konusu vergiyi temel gelir olarak kullanmışlardır. Ancak belirtmek gerekir ki kesim başına alınan nakdi bir vergi olması dolayısıyla belediye idareleri için en temel ve gerçekçi⁶³ gelir kalemlerinden birini oluşturan bu vergiye rağmen uzun bir zaman dilimi boyunca salhanelerin inşası, hatta çoğu yerde temel beledi hizmetlerin finansmanı dahi tek başına belediyelerce sağlanamamıştır. Bir diğer deyişle belediyeler kaynak kıtlığı, mevcut kaynakları toplayacak bir altyapıdan yoksun olmaları, envanter tespitinde, muhasebe ve kayıt sistemindeki yetersizlikler vb. nedenlerle özellikle taşrada, üstlendikleri sorumluluklara kıyasla önemli bir varlık gösterememişlerdir. Öte yandan merkezi hükümet de bu kıt kaynakları kontrolsüz biçimde belediye idarelerine teslim etmek istememiştir. Hatta bu bakımdan taşra belediyelerinin İstanbul'dan çok daha sıkı bir denetim halinde tutulduğu bilinmektedir.⁶⁴ Bütün bunların bir sonucu olarak merkezi hükümet ve Hazine-i Celile, belediye idarelerinin kurulmasından sonraki süreçte de salhanelerin (bu tarihte artık mezbahaların) yeniden veya ilk defa olarak inşasında finansman yönünden önemli bir başvuru kaynağı olmayı sürdürmüştür. Genç belediye örgütleri uzun müddet, özellikle zephiye resmindeki tasarruf oranlarını hazine aleyhine genişletmek yoluyla bu kaynağı sonuna kadar kullanmaya çalışmışlardır.

Musul salhanesi, yukarıda ifade edilen durum için bariz bir örnek teşkil etmektedir. Şehrin genişlemesiyle birlikte şehir merkezinde kalan salhanenin debbağhanelerle birlikte nehir kaynağının aşağı tarafında bir yere nakli gündeme gelince yerel belediye Hazine-i Celile'nin payı olan yarım hisse zephiye resmine göz dikmiştir.⁶⁵ Musul idare meclisi tarafından alınan bir kararla merkez hazineden 4 yıl müddetle bu gelir talep olunmuştur. Ne var ki Şurayı Devlet *'bu türden binaların inşası belediyelerin sorumluluğundadır'* diyerek talebi kabul etmemiştir. Dahiliye Nezareti

61 Oktay, *age.*, s. 245.

62 Vilayat Belediye Kanunu, s. 545.

63 Ortaylı, tenvirat tanzifat resmi, lüubiye ve eğlence resmi vb. kaynakların çoğunun fakir ve küçük kasabalar için gerçekçi gelir kalemleri olmadığını ifade etmektedir. Ortaylı, *age.*, s. 177. Bu bakımdan hayvan kesiminden kesim başına nakit olarak alınan zephiye resmi, temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan Anadolu'nun köy hayatından çoğunlukla çıkamamış olan kasabaları için gerçekçi bir vergi geliri olmuştur.

64 Ortaylı, *age.*, s. 190-191.

65 BOA.BEO.370/27697.

kanalıyla vilayete gönderilen cevabi yazıda halk sağlığını yakından ilgilendiren bahis konusu projenin ihmal edilmemesi, bir an önce fiile dökülmesinin istenmesi ise ayrıca dikkat çekicidir.⁶⁶ Ancak 1890'lı yıllarda gündeme gelen bu tasarı uzun bir müddet hayata geçirilememiştir. 1905 yılında konuyla ilgili ikinci bir girişime tesadüf edilmektedir. Bu kez bölge ileri gelenlerinin oluşturduğu bir komisyon toplanarak yapılan keşif sonucu mezbaha inşasına uygun bir yer seçilmiştir. Fakat anlaşıldığı kadarıyla bu girişimden de bir sonuç alınmamıştır. Mahalli sıhhiye komisyonunun uyarıları, sıhhiye müfettişliğinden gönderilen yazılar ve yerel basında çıkan haberlere karşın uygun koşullarda bir mezbaha açılmamıştır.⁶⁷ 1906'da gerekenin yapılması konusunda merkezden vilayete bir uyarı daha gitmiştir.⁶⁸

Trabzon salhanesinin şehir dışına nakli, zephiye resminin tasarruf oranının arttırılmaya çalışıldığı bir diğer dikkat çekici örnek olmuştur. Bu kez hazineye direkt bir talebin söz konusu olmadığı, buna karşılık yerel idare payına düşen verginin zamlandırılması yoluyla bir çözüm arandığı söz konusu örnekteki olay gelişimi şöyledir; 1898 yılında Trabzon-Erzurum ana yolu üzerinde bulunan eski salhane binasının belediye tabiplerinin de işareti üzerine şehir dışına nakli ve sağlık koşulların uygun modern bir mezbaha yapılması kararlaştırılmıştır. Mahalli İdare Meclisi, belediyenin bu projeye ayıracak yeterli ödeneğinin bulunmamasını gerekçe göstererek belediyeye ait olan yarım hisse zephiye resmine %50 oranında zam yapılması talebinde bulunmuştur. Ayrıca bölgeden İstanbul'a gönderilmekte olan kuzudan rıhtım ve iskelelerde neden oldukları pislik vb. dolayısıyla- alınmakta olan para da bu projeye sarf edilecektir.⁶⁹ Ne var ki ele alınan tarihte zephiye resminin tahsis edildiği önemli yerlerden birisi de Girit muhacirleri ianesidir. Şurayı Devlet, bu kalemden kısıntıya gidilerek zephiye resminin yalnız salhane inşasına sarfını uygun bulmamıştır. Dolayısıyla proje askıya alınmıştır.⁷⁰

Destek talebinin reddedildiği bu gibi örneklere karşın devletin konuyla ilintisini tamamıyla kesmiş olduğu düşünülmemelidir. Birçok vilayette belediye idarelerinin

66 BOA.BEO.445/33345.

67 BOA.DH.MKT.945/81.

68 BOA.DH.MKT.1041/61.

69 Rıhtım ve iskele temizliği gerekçe gösterilerek vergi adı altında toplanan bu para, resmi değildir. Her ne kadar yerel idare kararıyla salhane masrafına karşılık bir yıllığına tarh olunmuş ise de merkezi hükümet bunun kanunda yeri olmadığını belirterek uygulamadan vazgeçilmesini istemiştir. BOA.BEO.1205/90345.

70 Şurayı Devlet, zephiye resminin tasarruf oranının ancak ileride, Girit muhacirlerinin ihtiyacı ortadan kalktığına artırılabileceğini karara bağlar. BOA.BEO.1205/90345.

yetersiz kalması dolayısıyla devletin diğer beledi hizmetlerde olduğu üzere salhanelerin yeniden inşası konusunda da önemli bir finansör olduğu görülmektedir. Edirne salhaneleri bu durum için başlıca bir örnektir. Gerek Edirne merkezinde olup şehir dışına nakil edilen ve yaklaşık 91.000 kuruşa mal olan salhanenin, gerekse Cisri Mustafa Paşa kasabasında (yaklaşık 45.000 kuruşluk bütçe ile) ilk defa inşa olunacak olanın yarı masrafları merkez hazineden karşılanmak istendiğinde, -her ne kadar salhane inşası belediyelerin sorumluluğunda ise de- talep kabul edilmiştir. Merkezi hükümet, Hazine-i Celile için önemli bir gelir kaynağı durumundaki zephiye resmini temin eden başlıca kaynağın salhaneler olduğu gerçeğinden hareketle bunların inşasında yerel belediyelerin yetersiz kalması durumunda devlet desteğinin esirgenmemesi gerektiğine kanaat getirmiştir.⁷¹

Salhanelerin inşası konusunda yerel belediyelerin merkezi hükümetten gördüğü maddi destek yalnız inşaat masraflarının kısmi olarak üstlenilmesiyle sınırlı kalmamıştır. Dikkat çekici bir diğer destek unsuru da yapı malzemesi temini için gümrük resmi muafiyeti sağlanmasıdır. Ancak bunun yaygın bir uygulama olmadığı düşünülmektedir. Zira anlaşıldığı kadarıyla söz konusu muafiyet inşa edilecek yapıların kargir olması durumunda gündeme gelmiştir. Selanik salhanesi de bu konudaki yegâne numunedir. Manastır şose yolu üzerinde bulunup mahalli belediyesince kargire dönüştürülen salhane binası için Avrupa'dan çimento, mermer ve demir tabanlar getirtilmiştir. Belediye idaresi 8.000 küsür kuruş değerindeki bu malzemenin gümrük resminden muaf tutulmasını talep edince Vilayet İdare Meclisi merkezi hükümete gerekli başvuruda bulunmuştur. Dikkat çekici olan nokta Şurayı Devlet'in *'belediyelere dair eşya ve inşaat malzemesinin temininde resm-i gümrükten muafiyeti gerektirecek bir karar bulunmadığı'* halde kamu yararı söz konusu olduğunda bazı istisnai kararlar alınabildiğini ve buna dair örneklerin mevcut olduğu beyan ederek talebi onaylanmasıdır.⁷²

Devletin muhtelif biçimlerdeki desteğinin arandığı sayılan örnekler bir yana, küçük ve fakir taşra kasabalarına kıyasla modern şehir hizmetlerini çok daha erken dönemden itibaren almaya başlayan ve belediyelerin gerek altyapı gerekse maddi yönden daha güçlü olduğu liman şehirlerinde salhanelerin finanse edilmesinde yerel belediyelerin daha cesur adımlar atabildiği söylenebilir. Bu bakımdan İzmir

71 BOA.İ.DH.1362/46. Belirtmek gerekir ki 1899 yılında tecrübe edilen bu duruma karşın, 1903 yılında Edirne vilayetine bağlı Kırkkilise ve Dedağaç kasabalarında yeniden inşa olunacak salhaneler için bir kere daha benzer bir talep geldiğinde merkez hükümet bunu kabul etmemiştir. Masrafin belediye tarafından karşılanması uygun bulunmuştur. BOA.BEO.2193/164456.

72 BOA.İ.RSM.8/46; BOA.DH.MKT.2095/33; BOA.BEO.1173/87927.

belediyesi diğerleri içinde -Dersaadet'ten sonra belediyecilik faaliyetlerinin başladığı ilk merkez olmasının da etkisiyle- ön plana çıkmaktadır. 1880'lere gelindiğinde şehirde, merkezi bir noktada bulunması dolayısıyla şikâyet konusu olan bir salhane binasının varlığı söz konusudur.⁷³ Yapı, neden olduğu rahatsızlıktan dolayı, diğer pek çok örnekte olduğu üzere şehir dışında bir yere nakledilecektir. Vilayet tabipleri tarafından yapılan keşif çalışması sonucunda Bornova Altı'nda uygun bir yer tespit edilmiştir. Ancak belediyelerin bu gibi yapıların inşasına hasrettiği gelir türü olan zephiye resmi İzmir'de ele alınan tarihlerde şehrin aydınlatılmasında kullanılan gaz fenerlerine sarf edilmektedir. Üstelik fener sayısı kısa sürede 1.000 adede çıkarıldığından bunun için fener kumpanyasına yıllık 28.000 mecdiye ödenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla salhanenin naklinde zephiye resminin kullanılması söz konusu edilememektedir. En temel gelir kaynaklarından birini başka bir masrafa tahsis eden belediye, nakliyat işlemi için bir diğer seçenek olan salhanenin ihale yoluyla özel sermayeye yaptırılmasını şıkkı üzerinde durmaya başlamıştır. Bu çerçevede 1881 yılı başlarında yabancı uyruklu bir müteahhidin teklifi değerlendirilmeye alınır. Yerel idareye imtiyaz müddeti 20 sene olmak üzere 4.000 lira kıymetinde bir salhane inşası teklif olunmuştur. Müteahhid ayrıca her yıl belediyeye 28.000 mecdiye ödeyecektir. Ancak Şurayı Devlet'te müzakere edilen bu teklif, müteahhidin yabancı olmasından kaynaklanabilecek sakıncalar göz önünde bulundurularak kabul edilmez. İhaleye yolunu daha kârlı bulmakla birlikte tek seçenek olarak görmeyen Şura, yerel yönetimden de aldığı desteğe binaen salhanenin zephiye bedellerinde bir değişikliğe gidilerek mahalli belediyesi tarafından yaptırılmasına karar verir. Dikkat çekici olan nokta, belediyenin bu sorumluluğu üstlenmeye istekli olması ve teklifin buradan gelmesidir. Sonuçta öküz, deve, camuz ve danadan 15'er; koyun, keçi ve kuzudan 4'er; oğlaktan 1'er ve canavardan(domuz) 25'r kuruş alınacak olan zephiye resminin fener bedeli haricinde kalan kısmıyla salhanenin belediye tarafından yaptırılmasına karar verilir.⁷⁴

Salhanelerin mezbahalar adı altında yeniden organizasyonunda belediye idaresinin tek finansör olduğu ve bu bağlamda kendisine yüklenen sorumluluğu tam anlamıyla yerine getirdiği söylenebilecek bir diğer örnek ise Kayseri'dir.

73 Ashında şehirde 1860'lara kadar hayvan kesimine ayrılmış bir salhane binası yoktur. Birçok merkezde olduğu üzere burada da hayvan kesimi kasaba içlerinde çarşı ve sokaklarda yapılmaktadır. Söz konusu salhane aradaki 20 yıllık zaman diliminin bir noktasında yapılmış olmalıdır. BOA.A.MKT.UM. 237/11.

74 BOA.İ.ŞD.53/3016.

Ancak burada belediye idaresinin ekonomik açıdan böyle güçlü bir tavır sergileyebilmesine olanak sağlayan olgu İzmir'dekinden çok daha başkadır. Bilindiği üzere Kayseri, eski devirlerden itibaren kasaplık hayvanın bol bulunduğu bir merkez olmuştur. Dolayısıyla burada belediyelerce salhane inşası masrafına karşılık olarak kullanılan başlıca varidat olan zephiye resmi oranı da çok yüksektir. 1890'ların sonlarına ait bazı resmi yazışmalar, Kayseri'de günlük kesilen küçükbaş hayvanlar sayılmazsa yalnız sonbaharda ve yalnız pastırma imali için kesilen büyükbaş hayvanların 10.000'i aşkın olduğuna işaret etmektedir. Ancak kesim işlerine hasredilmiş umumi bir salhane yoktur. Her ne kadar merkezden buraya 1840'lı yıllardan itibaren sağlık koşullarına uygun bir salhane yapımı için emirler gönderilmiş ve bu vesile ile sokaklardaki kemik, kan, sakatat vb. hayvan artıklarına ait çirkin görüntünün temizlenmesi istenmişse de⁷⁵ uzun yıllar boyunca durumda bir değişiklik yaratılamamıştır. 1890'lara gelindiğinde özellikle kasap esnafının baskısı üzerine Liva İdare Meclisi şehrin dışında ve teamül gereği akarsuyu bulunan bir mevki olan Gezirler'de bir salhane yapımı için hükümet nezdinde işlem başlatmıştır. Önemli olan nokta belediyeye ait olan bu girişimin tamamıyla belediye tarafından finanse edilecek olmasıdır. Proje kapsamında hem salhane binasının inşası tamamlanacak hem de gerekli miktarda araba inşa edilerek kesilen hayvanların nakliye işleri yapılacaktır. Zira belediye salhaneyi günlük kesime hasretmiş, sadece sonbahara mahsus olan pastırmalık hayvanların kesiminin ise 'gece kesimi yapılması' koşuluyla şehir içinde bulunan ticari işletmelerde sürdürülmesine müsaade edilmiştir.⁷⁶ Kanun gereği⁷⁷ belediye varidatından karşılanacak olan arabalardan nakil için olanları salhanede kesilen hayvanları kasap esnafına taşıyacak, çöp arabaları ise pastırmalıkların kalıntılarını şehir dışına taşıyacaktır. Tüm bunlar için zephiye resmine yapılacak bir miktar zam (davara 10, inek ve sığırlara 40 para zam) yeterli görülmüştür. Şurayı Devlet mazbatalarında bu zamla ilgili olarak *şörede kesilen hayvan miktarına nispetle yapılacak zammın büyüülecek bir oranda olmadığı*' ibaresi geçmektedir.⁷⁸ Dolayısıyla Kayseri'nin gerek günlük tüketim için gerekse pastırmalık şeklinde önemli miktarda hayvan kesiminin yapıldığı bir merkez olmasının zephiye resmindeki yüksek tahsilat

75 BOA.MVL.32/17.

76 BOA.İ.ŞD.1340/50.

77 1867 tarihli Daire-i Belediye Meclisinin Vezaif-i Umumisi Hakkında Talimatname'nin 4. bendine istinaden belediyeler kasaba için gerekli sayıda çöp arabası tedarik ve imal ettirmekle yükümlü tutulmuşlardır. Daire-i Belediye Meclisinin Vezaif-i Umumisi Hakkında Talimatname, *Düstur*, C I, S. 2, s. 494.

78 BOA.İ.ŞD.1340/50; BOA.İ.MMS. 127/5438; BOA.DH.MKT.1904/104.

oranıyla belediye'nin elini rahatlatan ve salhanenin yerel idarece açılmasına olanak tanıyan bir gelişme olduğu söylenebilir. Belirtmek gerekir ki bu bakımdan Kayseri sınırlı sayıdaki örnekten biri olmuştur.

Sonuç

Elen alınan çok sayıda örneğe bakarak 1850-1914 arası süreçte salhanelerin 'mezbahalar' adıyla yeniden veya ilk defa olarak inşası konusunda sonuç mahiyetinde şunları söylemek mümkündür; klasik dönem Osmanlı şehrinin önemli elemanlarından biri olan salhaneler 19. yüzyılda şehirlerin geçirdiği yapısal değişimden devletin birçok kurumu gibi büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Et iase organizasyonunun yapı taşlarından birini teşkil eden ve dolayısıyla merkez otoritenin sıkı denetimi altındaki bu işletmeler özellikle gedik sisteminin lağvından sonra küçülerek şehir içine, kasap dükkanlarının arka bahçelerine taşınmış ve özelleşmişlerdir. Ancak aynı tarihlerde modern şehir hizmetlerine olan talebin artması sonucu belediye idareleri oluşmaya başlamış, bu ise salhanelerin tarihsel gelişiminde başka bir dönüm noktası olmuştur. Dersaadet ve Vilayat Belediye Kanunları, bunların modern şehir dokusuyla uygun hale getirilmelerini istediğinden, salhaneler ele alınan süreçte yeniden organize edilmişlerdir. Üstelik söz konusu düzenlemeler ilk defa inşa edilecek olanlar yanında eskileri de kapsamıştır. Her ne kadar 1877 tarihli iki belediye nizamnamesi eski salhane binalarının şehir dışına nakli konusunda zorlayıcı hükümler içermese de özellikle halktan gelen şikayetler, yabancı kumpanyaların dayatmaları, salgın ihtimali vb. muhtelif nedenlerle bunlar da aynı uygulamaya tabi tutulmuşlardır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları/Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A.MKT.MHM. 80/24.

A.MKT.MVL. 74/17.

A.MKT.NZD. 368/11.

A.MKT.UM. 167/48; 237/11.

BEO. 370/27697; 445/33345; 979/73373; 1173/87927; 1205/90345;
2157/161750; 2193/164456; 2536/190162; 3107/232990.

DH.İD. 74/23.

DH.MKT. 189/70; 262/51; 945/81; 1041/61; 1805/97;1816/102; 1861/41;
1904/104; 2095/33.

İ.DH. 131/6769; 1362/46.

İ.MMS. 127/5438.

İ.MVL.146/4092; 261/9808; 318/13457; 559/25109.

İ.RSM.8/46.

İ.ŞD.53/3016.

MVL.32/17; 601/87; 799/70; 856/16.

ŞD.1340/50.

TFR.I.KV. 169/16839.

Diğer Literatür

Ahmet Akgündüz, “Gedik maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C XIII, (1996), s. 541-543.

Ahmet Kal'a, *Debbağlıktan Dericiliğe-İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, no. 27, İstanbul 2012.

Amy J. Fitzgerald, “A Social History of the Slaughterhouse: From Inception to Contemporary Implications”, *Human Ecology Review*, C XVII, S. 1, 2010, s. 58-69.

Berfin Melikoğlu Gölcü, Şule Osmanağaoğlu Sanal, Asuman Kızıltepe, “Karaağaç Mezbahasının Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Çalışma”, *Ulusal Gıda Referans Laboratuvarı Dergisi*, C II, S. 4, Aralık 2011, s. 5-13.

Dersaadet Belediye Kanunu, *Düstur*, C I, S. 4, 27 Ramazan 1294, s. 520-538.

Daire-i Belediye Meclisinin Vezaif-i Umumisi Hakkında Talimatname, *Düstur*, C I, S. 2, 1867, s. 493-497.

Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Figen Kalyoncu, Cüneyt Sevim, Zafer Sezgin, “Tanzimat Döneminden İki binli Yıllara Türkiye Ekonomisinin Dışa Açıklık Serüveni”, *KHO Bilim Dergisi*, C XXIII, S. 1, 2013, s. 39-60.

Halime Doğru, “Rumeli’de Celep-Keşanlar”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, 04-08 Ekim 1999, Ankara*, C III, S. 3, s. 1675-1690.

Halil İnalçık, “İstanbul maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C XXIII, 2001, s. 220-239.

İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar, ed. Osman Doğan, Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015.

İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Mehmet Sait Türkhan, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul’un Et İaşesinin Temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu*, (Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), 2006.

Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli eğitim Bakanlığı Yayınları, C 3, İstanbul 1983.

Muharrem Öztel, “Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul Et Piyasasını Düzenlemek İçin Alınan Tedbirler”, *History Studies*, C V, S. 5, 2013, s. 149-175.

Münevver Ebru Zeren, Gözde Sazak, “Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık”, *Acta Turcica*, C III, S. 2, Temmuz 2011, s. 53-78.

Nebi Bozkurt, “Kasap maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye diyanet Vakfı Yayınları, C XXIV, 2001, s. 534-535.

Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, C I, İstanbul 1883.

Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

Osmanlı Devleti'nde Halk Sağlığı Uygulamalarına Önemli Bir
Örnek; Salhanelerin Şehir Dışına Nakilleri

1385

Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, (Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi), Konya 2013.

Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.

Ş.Kamil, "Kasaplar ve Salhaneler", *Maarif Mecmuası*, C II, S. 43, İstanbul 1308, s. 260-261.

Tarkan Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

Vilayat Belediye Kanunu, *Düstur*, C I, S. 4, 27 Ramazan 1294, s. 538-553.

Yunus Uğur, "Şehirler ve Şehirleşme", *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2015.

Zeki Tekin, "İstanbul Debbaghâneleri", *OTAM*, S. 8, 1997.

